

Osmanlı'da İnsan Hakları: 16. Yüzyıl Kudüs Örneği

Aynur Yalçinkaya^{1,*}

TELHİS (ÖZ)

Araştırma Makalesi

Takvim-i Vekayi
ISSN: 2148-0087

Basım (Published): 31.12.2023
Kabul (Acceptance): 08.11.2023
Gönderi (Submitting): 13.08.2023

Cilt (Vol): 11
No (Issue): 2
Sayfa (Pages): 170-195

Adres:

¹ Adıyaman Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih
Bölümü, Adıyaman, Türkiye.
ORCID: 0000-0002-6260-3283

*Sorumlu Yazar (Corresponding);
E-mail: akinaynur@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Osmanlı,
Kudüs, İnsan Hakları, Barış,
Huzur.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve tamamlayıcı protokoller neticesinde belirtilen haklar ve özgürlükler günümüzde insan haklarının temel prensiplerini oluşturmaktadır. Bu prensipler esas alınarak 16. yüzyıl Osmanlı yönetiminde Kudüs'te yaşayan halkın sosyal, ekonomik, hukukî imkânları değerlendirildiğinde zamanının ötesinde bir uygulama ile karşılaştığı görülmektedir. Modern dünyada bile tam olarak uygulanamayan yaşama hakkı, hukukî eşitlik, temsil edilme, toplanma, dernek ve sendika kurma gibi birçok insani hak 16. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde halka verilmekteydi. Devlet Müslümanların asli unsur olduğu gerçeğini yok saymadan halka tanıdıkları hak ve özgürlükleri azınlık olarak kabul edilen Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar için de uygulamıştır. Çağdaşı olan diğer devletlerde görülmeyen bu hak ve özgürlükler 16. yüzyıl Osmanlı Devleti belgelerinde açıkça görülmektedir. İncelenen dönem için temel kaynaklar olan arşiv vesikalarındaki bilgilerden ulaşılan sonuçlar şöyledir: Şehir içinde yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Museviler birlikte, barış ve huzur içerisinde bir yaşam sürdürmekteydiler. İnsanlar dini ve etnik bir ayrıma tabi tutulmadan serbestçe ürün yetiştirip satabilmekte, ibadetlerini ve kendi geleneklerini uygulayabilmekteydiler. Gerektiği zaman devletin kurumlarına hak aramak veya belli konularda itiraz ve şikâyet için başvurmakta ve sonuç almaktaydılar.

Human Rights in The Ottoman: The Example of 16th Century Jerusalem

Research Article

ABSTRACT

The rights and freedoms set forth in the European Convention on Human Rights and its complementary protocols constitute the basic principles of human rights today. Based on these principles, when the social, economic and legal opportunities of the people living in Jerusalem under the Ottoman rule in the 16th century are evaluated, it is seen that a practice beyond its time was encountered. Even in the modern world, many human rights such as the right to life, legal equality, representation, assembly, forming associations and trade unions, which were not fully practiced, were granted to the people in 16th century Ottoman Jerusalem. The state, without ignoring the fact that Muslims were the main element, applied the rights and freedoms they granted to the people to Christian and Jewish citizens, who were considered minorities. These rights and freedoms, which were not seen in other contemporary states, are clearly seen in the documents of the 16th century Ottoman State. The results obtained from the information in the archival documents, which are the main sources for the period analyzed, are as follows: Muslims, Christians and Jews living in the city lived together in peace and tranquility. People could freely grow and sell crops, worship and practice their own traditions without being subjected to religious and ethnic discrimination. When necessary, they could apply to state institutions to seek their rights or to file objections and complaints on certain issues and receive results.

KEYWORDS

Ottoman, Jerusalem, Human Rights, Peace, Tranquility.

1. GİRİŞ

İnsan hakları kişilerin dili, dini, ırkı, cinsiyeti, mensup olduğu milliyeti, sosyal konumu ve fiziksel özelliklerine bakılmaksızın insana insan olduğu için verilen haklardır. İnsan hakları gereğince insanlar yaşadığı coğrafya, toplum ve mekân fark etmeksizin hak sahibi bir varlık olarak algılanmalıdır. İnsan hakları kavramı ile insanların varoluştan beri sahip olduğu farklı kültürlerine din ve inançlarına gelenekleri ve siyasi rejimlerine bakmaksızın herkesin evrensel hakları olduğu kabul edilmektedir. Bugün evrensel kabul gören insan hakları kavramı Batı kökenlidir. İnsan hakları uzun ve sancılı bir zamandan sonra şekillenip son halini almış kavramlardan oluşmuştur. 1950 yılında imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve ilerleyen zamanlardaki tamamlayıcı protokoller neticesinde belirtilen haklar ve özgürlükler arasında: öncelikle yaşama hakkı, işkence, zulüm ve insanlık dışı muameleye veya cezaya maruz kalmama, zorla çalıştırılmama, güvenlik hakkı, adil ve tarafsız yargılanma, kişinin suçluluğu ispat edilene kadar masum kabul edilmesi, özel yaşama saygı, aile yaşantısı ve haberleşmelerin gizliliğine saygı, düşünce ve din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplanma, dernek ve sendika kurma, evlenme, etkin hak arama yollarına başvurma, ayrımcılığa tabi tutulmama, eğitim, mülkiyet edinme, seyahat ve yerleşme gibi haklar vardır. Kısaca özetlemek gerekirse sözleşme ile güçlünün zayıfı ezmediği, adil ve eşit bir yaşam standardı oluşturulmaya çalışılmıştır. İnsan hakları başlangıçta fert ile devlet arasındaki anlaşmazlıkları düzenlemeyi amaçlamıştı. Devlet fertlerin sahip olduğu hakları düzenleyip korumakla görevliydi. Azınlıklar ve milletlerarası haklar ise zamanla geliştirilmiştir (Gündüz, 2000, s. 325).

Bu makalede dünya üzerindeki en tartışmalı bölgelerden biri olan Kudüs'te 16. yüzyıl Osmanlı Devlet yönetiminde insan hakları konu edinilmiştir. 16. yüzyıl Osmanlı Kudüs Sancağında devletin halka ve bilhassa Müslüman olmayan reayaya uygulamaları incelenerek uygulamaların insan hak ve özgürlüklerine uygunluğu hususunda sonuca varılmaya çalışılmıştır. Her üç semavi din için kutsiyeti olan ve dünyada bugün dahi tartışma odağı ve maalesef silahların susmadığı Kudüs şehri özelinde Osmanlı insan hakları uygulamalarını değerlendirmek Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıl insan hakları fikri ve pratiğini değerlendirmede faydalı olacaktır.

Bilhassa Müslüman olmayan halka Osmanlı idaresinin yaklaşımı, insan hakları kavramı merceği altında incelenerek, 16. yüzyılda Kudüs sancağında farklı etnik ve dini kökenli insanların hangi şartlarda yaşamlarını idame ettirdikleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nde hak ve adalet anlayışını ölçebilmek için kendi hâkimiyeti altındaki asli unsur olmayan bireylere yaklaşımı daha net bir gösterge olacaktır. 16. yüzyıl Avrupa'sında asli unsur olarak kabul görmeyen halkın durumu hakkında da bazı bilgiler ile bahsedilen tarihteki uygulamalar hakkında bir konjonktür sunulmaya çalışılmıştır. Geçmiş zaman ile alakalı tüm cevaplara sahip olmak elbette

mümkün değildir. Fakat belge, bilgi ve işaretleri takip ederek belli sonuçlara ulaşabilmek mümkündür. Çalışmada öncelikle araştırma konusu ile alakalı dönemin temel kaynakları olan arşiv vesikaları incelenmiştir. Araştırılan zaman dilimi içerisinde seyyahlar tarafından yazılmış seyahatnameler incelenerek arşiv kaynaklarında ulaşılmış olan bilgiler desteklenmiştir. Bunlar dışında araştırmacılar tarafından yazılmış olan literatür kaynakları okunmuş ve ulaşılan veriler değerlendirilip çalışmada kullanılmıştır.

2. 16. YÜZYILDA AVRUPA'DA İNSAN HAKLARI

Bilindiği üzere 18. yüzyıldan önce insanlar, tarihi vesikalarda etnik kökenleri hakkında bilgiler olmasına rağmen Müslüman, Musevi, Hıristiyan olma özellikleri ile kategorize edilmişlerdir. Böylece 18. yüzyıl öncesinde dünyada geçerli olan toplumsal ayrımın din unsuru olduğunu söylemek mümkündür (Şentürk, 2000, s. 141). Yani her toplumun sahip olduğu temel bir inanış bulunmaktaydı ve yaşam bu inanışa göre şekillenmekteydi. 16. yüzyıl süresince elde edilen verilerde İngiltere, İspanya, İtalya ve Fransa gibi ülkeler kendi din ve inanışlarından başkasına müsaade etmemekteydiler. Bu bilginin teyidi için Avrupa nüfusuna bakmak aydınlatıcı olacaktır. Bahsedilen tarihlerde Avrupa ülkeleri nüfusuna bakıldığında “öteki” yani Yahudi ve Müslüman halkın barınmadığı ve Hıristiyan mezhebinden de sadece Katolik mezhebi üyeleri yaşadığı görülmektedir. Nüfus verileri bu kanıyı oluşturmaktadır. Ayrıca Yahudi ve Müslümanlar din değiştirmedikleri sürece Avrupa devletlerinde yaşama hakkı bulamamış sürgüne maruz kalmışlardır (Şentürk, 2000, s. 141). 16. asrın başında Avrupa demografik tablosu aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 1: 16. yy Avrupa Demografik Yapısı

Ülke	Katolik	Musevi
İngiltere	% 100	% 0
İspanya	% 100	% 0
İtalya	% 98-99	% 1-2
Fransa	% 100	% 0

Tabloda verilen bilgilerden (Aktürk, 2010, s. 141) anlaşılacağı üzere Ortaçağ'dan Erken Modern Dönem'e kadar Avrupa coğrafyasında bazı istisnalar dışında Müslümanlar yaşayamamıştır. Moskof Knezliği'ne davet edilmiş olan Müslüman Litvanya Tatarları farklı bir inanç sahibi olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bunun dışında bir başka azınlık gurup daha vardır. Bunlar İspanya'da Katolik hâkimiyeti altındaki Müslüman Moriskolardır. Fakat bunlar da geleneklerini gizlice devam ettirdikleri

gerekçesiyle 1568 yılında baskı ve katliama maruz kalmışlardır. Bunun dışında Venedik'te 70 kişilik Osmanlı tüccarının misafir edildiği bilgisi mevcuttur. Burası incelenen dönemde Müslümanların Avrupa'da kendilerini gizlemeden var olabildikleri tek bölge olarak bilinmektedir. Museviler de bu tarihlerde Müslümanlardan farklı değildi. Eğer Avrupa'da yaşamak istiyorlarsa kamusal alanda Hıristiyan gibi görünmek zorundaydılar. Netice olarak 16. yüzyılda Osmanlı dışında bilhassa Avrupa devletlerinde bir başka inanışın veya yaşam tarzının tahammül görmediğini söylemek mümkündür. Marc Cohen Yahudilerin Müslüman devletlerde daha az zulüm gördüklerini söylemiştir. Nitekim kayıtlar da bu sözleri teyit etmektedir. İngiltere'de ve Fransa'da zaten az sayıda olan Yahudiler 1306, 1394 yıllarında sürülmüş ve ancak 17. yüzyılda dönebilmişlerdir. İspanya'da 1391 yılında buradaki Yahudilerin 3'te 1'i öldürülmüş kalanlar ise zorla vaftiz edilmeye çalışılmıştır. Bölge 1492'de Katolik Hıristiyanların eline geçince Musevilerin din değiştirmeleri ya da ülkeyi terk etmeleri söylenmiştir (Aktürk, 2010, s. 138). İtalya'da diğer Avrupa ülkelerinin tersine az da olsa Yahudi nüfusu bulunmaktaydı. Yahudiler ülkenin kuzeyinde getto denen mahallelerde yaşarlardı. Bu mahallelerde Hıristiyan halk ile Yahudilerin kaynaşmaması hususuna dikkat edilirdi (Aktürk, 2010, s. 141). Yahudiler Ortaçağ ve sonrasında Avrupa'da feci kıyımlara uğramışlardır. Yahudi katliamları Güney Fransa'da 1348 yılında başlamıştır. Bu tarihten sonra Yahudiler uzun yıllarca Avrupa'nın her köşesinde ikinci sınıf insan olmaya, kendilerine gösterilen büyük öfke gösterilerine ve hatta katliamlara maruz kalmışlardır. Nihayetinde de göç etmişlerdir. Dinlerinden dolayı Avrupa'da baskı ve zulüm gören Yahudilere Osmanlı Devleti kucak açmıştır. Bu göçleri Osmanlı resmi kayıtlarında net bir şekilde görmek mümkündür (Bozkurt, 1993, s. 541).

3. OSMANLI DEVLETİNDE İNSAN HAKLARI

Osmanlı Devleti'nde insan hakları fikir ve uygulamalarını anlayabilmek için İslam inancındaki insan ve insan hakları kavramlarına değinmek gereklidir. Zira Osmanlı, uygulamalarının çoğunluğunda İslam dinini referans göstermiş ve kendini İslam dininin yeryüzündeki güçlü bir temsilcisi kabul etmiştir. Bu durum Osmanlı bürokratik yazışmalarında, bilhassa padişah lakaplarında, üst kademelerce belirtilmiştir¹. İslam dininde insanların yaratılmış olmaktan kaynaklı asli hakları vardır. İslam dininin kitabı Kuran-ı Kerim insanı direk muhatap almıştır. Kuranda insan Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve sorumluluklarıyla beraber hak ve yetkilerle donatılmış biçimde anlatılmaktadır. Böylece İslam dininde insana büyük önem atfedildiğini söylemek mümkündür (Şentürk, 2000, s. 327). Ayrıca Kuran'da insanın önemli imkân ve kabiliyetlere sahip olduğu, saygı hak eden varlık olduğu ve dünyada iyilik ve güzelliği hâkim kılmak sorumluluğu ile görevlendirildiği belirtilmiştir. Tüm bunlara ek olarak ferdi hakları korumayı amaçlayan kul hakkı kavramı ile insanın insan üzerinde hakkı olduğu ve insanların bu hakkı ihlal etmesi

durumuna yaratıcının dahi tolerans gösteremeyeceği vurgusu yapılmıştır. Ayrıca, İslam inancında insanın insan olma vasfından dolayı sahip olduğu can ve mal dokunulmazlığı vardır. İnsanların sahip olduğu tüm bu haklar ırk veya inanç farklılığı nedeniyle kaybedilmeyecek haklardır. İslam ceza hukukunda suç ve ceza konularında kanunilik ilkesi ile suçu sabit olmadıkça kimsenin suçlu kabul edilmemesi, işkence yasağı, cezalandırmada denklik gibi kriterler modern insan hakları kanunları ile paraleldir. Sosyal amaçlı zekât, nafaka ve yardımlaşma anlayışı da insan haklarına verilen önemin bir diğer göstergesidir. Klasik dönemde Batı ülkelerinde güçlünün hâkim olduğu ve güçsüzlerin hakkını da belirlediği bir toplumsal yapıdan dolayı insan hakları alanında mücadeleler ilk olarak Batı toplumlarında görülmüştür. İslam toplumlarında ise son yüzyıla gelinceye kadar insan haklarına ilişkin bildirelere rastlanılmamıştır (Şentürk, 2000, s. 328). Fakat İslam peygamberi Hz. Muhammet'in Veda Hutbesinde insan hakları üzerine birçok vurgu bulmak mümkündür. "...Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Mallarınız ve canlarınız da aynı şekilde dokunulmazdır." (Erul, 2012, s. 591). Cümleleri insan hakları ve toplum düzenini oluşturmaya yönelik bir bakış açısı taşımaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti teokratik bir devlettir ve İslam Hukukunu esas kabul ediyordu (Bozkurt, 1993, s. 539). Bununla beraber çeşitli defalar "İslam Halifesi" unvanını kullanan Osmanlı Sultanları İslam hükümdarlarının önde gelenleri oldukları iddiasındaydılar. Dolayısıyla kendilerini hilafetin koruyucusu olarak görmekteydiler (İnalçık, 1988, s. 304).

16. yüzyıl Osmanlı tarih ve mirasına baktığımızda insana verilen değeri uygulamalarda rahatlıkla görmek mümkündür. İnsan haklarının temeli olan yaşama hakkı, Osmanlı Devlet uygulamalarında başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Bilindiği üzere insanların doğuştan sahip olduğu en önemli haklardan biri yaşama hakkıdır. Sahip oldukları kimlikleri, cinsiyetleri veya milliyetlerine bakılmaksızın tüm insanların hayat hakkının olduğu tüm beşeri kanunlarda vurgulanmaktadır (Dam ve Karataş, 2014, s. 56). Osmanlı aynı zaman dilimindeki Avrupa'nın aksine dini çeşitliliğe ve kendinden olmayan insanların topraklarındaki varlıklarını kabul edebilmiştir (Şentürk, 2000, s. 146). Bu uygulama Osmanlı'daki "millet sistemi" denilen dini, hukuki ve sosyal sistemden kaynaklanmaktadır. Kitap ehli gayrimüslimler İslam hukukunun verdiği yetkiler altında cizye ödemek koşuluyla askerlikten muaf oluyorlardı. Aynı zamanda kendi dinleri ve gelenekleri ile yaşama hakkına sahip oluyorlardı (Şentürk, 2000, s. 146). Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi tektanrıcı topluluklar "ehli kitap" ve "ehli zimmet" sayılırdı ve kendilerine saygı ve hoşgörü ile yaklaşıldı. Tüm Osmanlı Devleti içerisinde gayrimüslim halkın varlığı 16. yüzyıl üzerine yapılan çalışmalarda defalarca belirtilmiştir. Özellikle Avrupa'da 16. yüzyılda Yahudilere karşı katletme, işkence, din değiştirmeye zorlama ve sürgün etme gibi muameleler (IHJR, 2011, s. 17) varken, Osmanlı Avrupa'dan kaçan Yahudilerin sığınağı haline gelmişti (Bozkurt, 1993, s. 541).

Osmanlı Devleti'ne Yahudilerin göçü 14. yüzyılda başlamıştı. Macar Kralı Layoş'un 1360'da Yahudileri sınır dışı etmek ile alakalı fermanı yayınlaması ile Avrupa'daki Yahudiler Osmanlı Devletini güvenli bir yaşam alanı olarak görmüşlerdir (İnalçık, 2010, s. 106). Avrupa'dan atılan Yahudiler, 1492'den itibaren Osmanlı İmparatorluğuna geldiler (Afyoncu, 2003, s. 275). Alman gezgin Hans Dernschwam "Yeryüzünde herhangi bir memleketten Yahudiler kovuldular mı doğruca Türkiye'ye gelirler" (Dernschwam, 1992:147) sözleri ile Yahudilerin Osmanlı'ya sığındıklarını teyit etmiştir. Kudüs'ü 16. yüzyılda ziyaret eden Yahudi bir İtalyan olan David Rossi Kudüs şehrindeki Yahudi yaşamı hakkında "Burada İtalya'da olduğu gibi sürgünde değiliz. Burada özel bir Yahudi vergisi yok" demiştir (Asali, 1989, s. 207).

16. Yüzyılda tüm dünyada sınır dışı edilen Yahudiler Osmanlı Devleti içerisinde kendi kültürlerini rahatça yaşamış ve geliştirmişlerdir. Bunun neticesi olarak Joseph Karo (1488-1575), Isaac Luria (1534-1572), Haim Vital (1543-1620) gibi Yahudi Kabalacı önderler Osmanlı sınırlarında; Safed'de yaşamıştıⁱⁱ. Oluşturulan bu güvenli ve özgür yaşam ile Osmanlı Yahudileri kültürel olarak en yaratıcı ve ekonomik olarak en başarılı dönemlerini, imparatorluğun klasik çağında yaşamışlardır (Lehmann, 2005, s. 22). Buraya kadar aktarılan tüm bilgiler ile İnsan Hakları Beyannamesinde yer alan yaşama hakkı, ayırimcılığa uğramama, düşünce ve din özgürlüğü gibi kavramların isimlendirilmeden Osmanlı Devleti'nde henüz 16. yüzyılda yaşatıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

3.1. 16. Yüzyıl Kudüs Sancağında Gayrimüslimlerin Yaşama, Yerleşme ve Güvenlik Durumları

Müslümanlar Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olarak Kudüs'ü görmektedirler. Bilindiği üzere Kudüs'teki Mescid-i Aksâ aynı zamanda Müslümanların ilk kiblesidir. Ayrıca Hz. Muhammed'in gece yolculuğuna (İsra) ve göğe yükselmesine (Miraç) sahne olmuştur. İsrâ suresinin birinci ayetinde Mescid-i Aksâ'nın ismi zikredilerek şöyle buyrulmuştur: "Kulunu, kendisine bir takım ayetlerimizi göstermek için bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya yürütenin şanı pek yücedir. Şüphesiz o iştendir, görendir" (Kuran:17/ 1). Hz. Muhammed de bir hadisinde Kudüs hakkında şöyle buyurmuştur: "Yolculuk ancak şu üç mescitten birine olur: Benim şu mescidime, Mescid-i Haram'a ve Mescid-i Aksâ'ya" (Çiftçi, 2020, s. 330).

Kutsiyeti ile kabul görmüş olan Kudüs, tarihi süreçte "Yeruşalem" yani huzurun kaynağı (Gottheil vd., 1906: 2) "Uru-salimu" emniyet şehri" (Col, 1909, s. 26) "Beyt el-Makdis"; kutsal ev veya tapınak anlamlarına gelen isimler ile adlandırılmıştır (Yonah ve Gibson, 2007, s. 144; Gottheil vd., 1906, s. 2). Fakat süreç içerisinde barış ve huzur şehri olamamıştır. Aksine, çok eski zamanlardan beri, özellikle kutsal mekânların denetimi yüzünden şehirde zorlu mücadeleler vuku olmuştur. Çünkü bu dar alanda, üç dinin tarihi, geleneği,

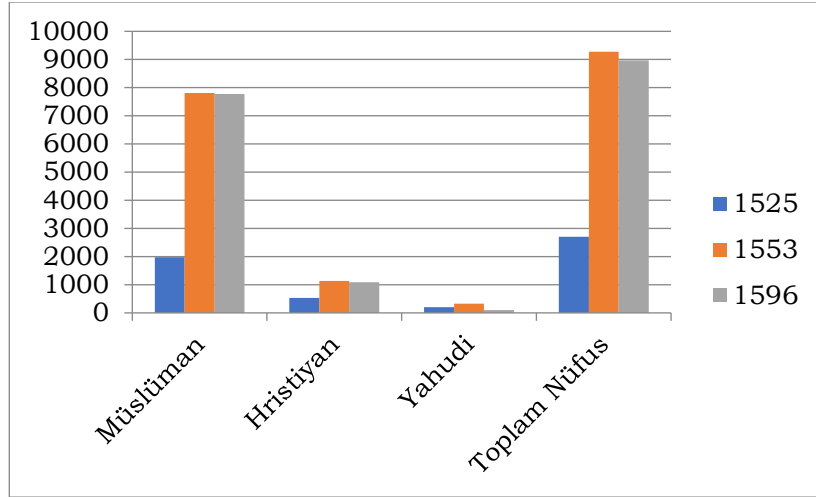
kutsal mekânları ve değerleri iç içedir. Bu da kutsal bölgeler üzerinde hak taleplerine ve bu taleplerden kaynaklanan çatışmalara yol açmıştır. Yahudilerin kutsal alanı Bet Ha-Mikdaş (Süleyman Mabedi) ile Müslümanların Harem-i Şerif'inin hâkim olduğu Mabet Tepesi bu çatışma alanlarının en önemlilerinden biridir. Bu yer; Yahudiler için yaşamın temeli ve Yahudi ideallerinin ana mekânı durumundaydı. Müslümanlar için Hz. Muhammed'in miraca yükseldiği alan ve ilk kible iken Hıristiyan inancında olanlar için İsa'nın hayatının önemli bir bölümünün geçtiği yerdi (Harman, s. 326-327).

Kudüs ismi gibi bir barış şehri olmalıdır ama tarihi süreç içerisinde bu mümkün olmamış şehir defalarca kez savaflara, istilalara ve yıkımlara maruz kalmıştır. Yahudiler defalarca bölgeden sürgün edilmiş uzun yıllar en kutsal saydıkları şehre dönememişlerdir. Bu durum Hz. Ömer'in şehri fethetmesi ile değişmiştir. Hz. Ömer Antlaşmaⁱⁱⁱ ile Kudüs halkına; Cizye ve haraç karşılığında can ve mal güvenliği ve din ve ibadetlerinde özgürlük hakkı tanımıştı. Halk için hayat güvencesi verilmişti. Bu güvence ile şehir işgal edilmeyecekti. Böylece tarih boyunca büyük istilalara maruz kalmış ve büyük felaketlere sahne olmuş bu kutsal şehir Müslümanlar tarafından fethedildiğinde daha önceki ve daha sonraki istilaların tamamından farklı olarak bilhassa dini ve insani değerler açısından büyük bir hoşgörü ile karşılaşmıştı. Şehrin tarihindeki en acı hatıra ise Haçlıların Kudüs'ü ele geçirmesi ile gerçekleşmiştir. Olay birçok kayıta korkunç bir katliam olarak geçmiştir. Burada bulunanların ayak bileklerine kadar kana battığı, olayın vahametini anlatmak için kullanılan ifadelerdendir (Fulcherius, 2009, s. 104; Demirkent, 1996, s. 330). Yapılan katliamın ardından Kudüs'te bulunan Müslüman eserleri yağmalanmıştır. Camiler kiliseye çevrilmiş veya başka amaçlar için kullanılmıştır. Haçlıların eline geçtiği ilk zamanlarda şehir neredeyse terk edilmiş bir hal almıştır. Sokaklarda sadece Hristiyan guruplar ve Müslüman esirler görülmüştür (Lamb, 2010, s. 306). Kudüs bu şartlar altında yaklaşık bir asır Haçlıların elinde kalmıştır. Bu süre içerisinde Haçlılar Kudüs'te diğer dinlerden insanların yaşamasına izin vermemişlerdir. Bu durum Sultan Selahaddin'in Kudüs'ü almasına kadar devam etmiş o zamandan sonra farklı dinlere inanan insanların tekrar birlikte yaşamasına imkân sağlanmıştır (Batuk-Mert, 2017, s. 133).

Osmanlı Kudüs'ü 1517 yılında fethettikten sonra şehir istikrar dönemine girmiştir. Müslüman Osmanlı Devleti Müslüman olmayan unsurları bünyesinde din değiştirmek veya ülkeden kovmak gibi bir yaptırımda bulunmayarak varlıklarına izin vermiştir. Bunu tahrir defterlerindeki veriler ışığında da teyit etmek mümkündür. Şehirde yaşamalarına izin verilen Hıristiyan ve Yahudiler topluca bir mahalle, Nahiye ve şehir merkezinde iskâna zorlanmamıştır. 16. yüzyıl süresince Bazen sadece kendi dindaşları ile bazen de Müslüman ahali ile birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Tahrir kayıtlarındaki nüfus verilerine göre; Şehirde 1525-26 yılında 109 mücerred^{iv} 1974 Müslüman hane, 1 mücerred 529 Hıristiyan hane, 199 Yahudi hane bulunuyordu (COA, TTD, 427). 1538 yılında 419 mücerred 4183 Müslüman

hane, 47 mücerred 629 Hristiyan hane, 21 mücerred 243 Yahudi hane bölgede yaşamını sürdürmekteydi (COA, TTD, 1015). 1553-54 yıllarındaki kayıtlarda Müslüman nüfus 7813 hane 211 mücerred, 60 mücerred 1134 hane Hristiyan, 13 mücerred 333 hane Yahudi mevcuttu (COA, TTD, 289). 1562-63 yılında bölgedeki toplam nüfus 445 mücerred 8899 haneydi. Bu nüfustan Hristiyanlar 109 mücerred 1087 hane, Yahudiler 12 mücerred 248 hane nüfusa sahipti (COA, TTD, 112). 1596-97 yıllarında şehirde 152 mücerred 7778 hane Müslüman, 2 mücerred 1086 hane Hristiyan ve 101 hane Yahudi bulunmaktaydı (COA, TTD, 178). Osmanlı Devleti'nin şehirdeki ilk yüzyılında nüfus verilerini yüzyılın başı, ortası ve son dönemine bakarak anlamlandırmak daha mümkün olacaktır. 16. yüzyıl süresince hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus yüzyılın ilk döneminden ortasına kadar artış göstermiştir. 1560'lı yıllardan sonra beşeri, siyasi ve bölgesel nedenler ile nüfusta azalma olmuştur. Yüzyılın son tahririnde bilhassa gayrimüslim nüfusun azaldığı görülür. Fakat bu az halde bile Osmanlının şehri aldığı ilk dönemden fazla bir nüfus olduğunu belirtmek gerekir. Gayrimüslim nüfus dalgalanmaları bazen şehir dışına çıkan din adamlarından da kaynaklanmıştır. Kudüs'te Hristiyan rahipler, bazen başka ülkelere yardım toplamak için gidiyorlardı. Örneğin Etiyopyalı Hristiyan Rahipler, 1560'lı yıllarda yardım toplamak amacıyla Avrupa ülkelerine gitmişlerdir (Pedersen, 2003, s. 138).

Şekil 1. 16. yy Kudüs Nüfus Grafiği

Nüfus tablosuna göre 16. yüzyıl içerisinde çeşitli dalgalanmalar olsa da Kudüs'te gayrimüslimler varlıklarını sürdürebilmiştir. Fakat yüzyıl süresince nüfusun çoğunluğu Müslüman halktan oluşmuştur (Güneş, 2017, s. 15). Kudüs bu yerleşim mantığı ile 16. yüzyılda dört büyük bölgeye ayrılmıştır. Müslümanlar şehrin kuzeydoğusunda otorite merkezi sayılan Harem ve çevresinde, Hristiyanlar kuzeybatıda Kamame kilisesi ve çevresinde, Ermeniler güneybatıda St. James Kilisesi çevresinde, Yahudiler ise Aşkenazi ve Sefarad sinagoglarının çevresinde (Dolu, 2017, s. 55; Özcan, 2010, s. 371; Ze'evi, 2000, s. 27-28) ve ağlama duvarına yakın alanlardaki Kehillot diye tabir ettikleri

mahallelerde (Bernard, 1984, s. 127) ikamet ediyorlardı. Bu yüzden Şeref, Mesleh ve Rişe gibi daha çok güney mahallelerde bulunmuşlardır. Şehirde gayrimüslim halkın ayrı mahallelerde ikamet etmesi katı bir bölünme olmadığı gibi zorunlu bir durum da değildi. Her din ve Cemâat mensubu halk kendi Cemâat mensuplarıyla bir arada olmayı tercih etmekteydi (Ze'evi, 2000, s. 27-28). Bir cemaate ait olan bir mahalle sonuçta sadece teoride, ayrı bir bölge değildi, mahalle bütün cemaatin birbirini tanıdığı, kendi kendine yeten, evlerinden çıkıp yakın bir tapınakta dua edebildikleri, kendi içlerinden önderlerini seçebildikleri ve ayrıca, günlük ihtiyaçlarının temini gibi servislerin de sağlandığı bir bölgeydi (Cohen, 1989, s. 114).

Cohen, Kudüs'te özerk bir Yahudi hayatının Müslüman yöneticiler tarafından teşvik edildiğini ve korunduğunu söylemektedir (Asali, 1989, s. 207). Ancak yukarıda belirtildiği üzere Kudüs nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu yüzden Müslümanlarla olan ilişkilerden bahsederken aslında kasabanın çoğunluğundan bahsedilmiş ve İslami yönetimde önemli olan hükümdar/kul ilişkisine vurgu yapılmıştır. Azınlık halktan en iyi ihtimalle korunan topluluklar olarak bahsedilirdi. Devlet tarafından azınlıklara tanınan bütün ayrıcalıklar ve menfaatler gönüllü bir şekilde sağlanırdı, bunlar hak görüldüğü için verilen ayrıcalık ve haklar değildi (Cohen, 1989, s. 102). Şu ana kadar verilen bilgiler ışığında insan hakları ihlallerinin en çok görüldüğü, günümüzde azınlık tabir edilen, kişilerin Osmanlı Devleti'nde kendi halklarından sayıldığı ve öyle muamele gördüğü söylenebilir. Osmanlı'nın kendi kökeni ve dininden olmayan insanlara yaklaşımı resmi yazışmalarda da görülmektedir. 16. yüzyıl Kudüs resmi belgelerinde gayrimüslim reayanın hukuki, sosyal ve dini durumları incelenerek insan haklarının ne kadarının şehirde uygulandığını söylemek mümkün olacaktır.

3.2. 16. yüzyıl Kudüs Sancağında Gayrimüslimlerin Hukuki, Sosyal ve Dini Durumları

Osmanlı Devleti gayrimüslimlere öncelikle Kur'anı Kerimde Kâfirun suresi 6. Ayetteki "Sizin dininiz size, benim dinim banadır" (Kâfirun: 109/6) sözü ile yaklaşmıştır. Dinde zorlama yoktur inancı ile de Müslüman olmayanlara karşı bir öfke içerisinde olmamıştır. Osmanlı Kutsal mekânlarda her dinin mensuplarının kendi inançlarını serbestçe icra etmelerini mümkün kılmayı devlet politikası olarak benimsemiştir. Bu tavrın Kudüs'teki en açık göstergesi, Kudüs Halil Kapısı'ndan içeri girildiğinde Osmanlı'nın taş duvara kazınmış olduğu "*Lâ ilâhe illallah, İbrâhim Halîlullah*" yani "Allah'tan başka ilah yoktur, Hz. İbrahim, Allah'ın dostudur." kitabesidir. Osmanlı, "*Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulullah*" şeklindeki kelime-i tevhidi yazmak yerine, her üç dinin de peygamber olarak kabul ettiği Hz. İbrahim'in adını Kudüs duvarına yazmıştır. Böylece diğer semavi dinlere karşı hoşgörüsünü belirtmiştir (Erul, 2017, s. 30).

Osmanlı, tüm halkını hâkimiyeti altında barış ve huzur içerisinde yaşatmaya çalışmıştır. Devlet içerisinde gayrimüslimler tıpkı Müslümanlar gibi, hukuki haklara sahiplerdi. Osmanlı Devleti Kudüs'te bulunan Rum Ortodoks, Ermeni, Yahudi, Katolik, Protestan ve Bulgar Ortodoks halkları kendi din önderlerinin yetkisi altındaki meşru cemaatler olarak kabul etmiştir. Bu kabul tüm belgelerde ayrı ayrı zikredilmeleri ve haklarının neler olduğu hakkında bilgiler verilmesi^v ile açıkça görülmektedir. Gayrimüslimlerin de, modern insan haklarının esaslarından olan evlenme, çocuklarına veli olma, vasi tayin etme, nafaka, miras, mal ve mülk edinme hakları vardı. Yani evlenme, boşanma ve bir kısım ticaret hukuku gibi medeni hukukla ilgili konularda bağımsız; toplumu ve idareyi ilgilendiren konularda ise Osmanlı hukukuna bağlıydılar. Gayrimüslim tebaa kendi aralarındaki mevzuları ve devlet ile ilişkileri, bizzat kendilerinin seçmiş olduğu ve devlet tarafından onaylanmış lider kişi aracılığıyla yürütmekteydi. Tahrir kayıtlarında açıkça bu kişiler belirtilmiştir. Örneğin 1538 yılında Kudüs merkezinde bulunan mahallelerde “Şeyhe'l-Yehûdiyyân” isimli bir kayıt olduğu görülmektedir (COA. TTD.1015, s. 153). Yine 1538 tarihli bir davada “Şeyhe'l-Yehûd” sıfatlı bir isim Kudüs Şeriyeye Sicilleri'nde görülmüştür (Öksüz, 2016, s. 125). Kudüs'ü 17. yüzyılda ziyaret eden Evliya Çelebi, Yahudi halkın işlerini yürüten bir temsilcilerinin olduğunu ve Kudüs'te onlara ait iki mabet bulunduğunu ifade etmiştir. 16. yüzyılda var olan Yahudi temsilcilerin ilerleyen tarihlerde de varlığının devam ettiğini bu sözler ile anlamak mümkündür. Evliya Çelebi seyahatnâmesinde Osmanlı Devleti'nin Kudüs şehrindeki gayrimüslim ahaliye ve ziyaretçilere karşı uygulamaları hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Evliya Çelebi Kudüs'ün Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam dininde kutsal olduğunu Bu nedenle buraya bilhassa hac ibadeti için gelen Hristiyanların, Osmanlı Devleti himayesinde bu ibadetlerini asayiş içinde yapabildiğini belirtmiştir (Çelebi, 2017, s. 491-502).

Osmanlı Devleti'ndeki insan hakları uygulamalarını sınırsız bir özgürlük anlayışı olarak algılamak yanlış olacaktır. Osmanlı mevcut düzeni korumaya yönelik sınırlamalar koymuştur. Asayiş bozan Müslüman olsun olmasın kimseye müsaade edilmemiştir. Belgelerde bu yaklaşımın sonuçlarını görmekteyiz. Örneğin Kudüs'te bulunan Hz. Üzeyir'in kabrinde eğlence yapan gayrimüslim kişiler olduğu ve bunların engellenmesi hakkında Kudüs kadısına ve beyine hüküm (A.DVNS.MHM.d. 34, s. 97) verilmiştir. Yine bazı Yahudilerin Kudüs ve civarındaki şehirlerde hırsızlık yaptığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bunların Kıbrıs'a gönderilmesi kararı verilmiştir. 1573 (A.DVNS.MHM.d. 22, s. 282) ve 1576 tarihli mühimme kayıtlarında Safed şehrindeki Yahudi halktan bazıları Kıbrıs'a gönderilmişlerdir (A.DVNS.MHM.d. 28, s. 99). 1578 tarihli başka bir kararda benzeri suçlar işleyen Yahudilerin Kıbrıs'a sürülmekten affolunduğu (A.DVNS.MHM.d. 28, s. 99) kaydedilmiştir. Bu belgelerle Devletin ihtiyaç duyduğunda yasaklamalar hatta sürgünlere başvurduğunu da görmekteyiz.

Osmanlı Devleti halkına karşı uygulamalarında barışçıl ve eşitlikçi bir tutum sergilerken İslam esaslarına aykırı davranılmamasına bilhassa dikkat

etmiştir. İçki gibi İslam'da haram olan yiyecek ve içecekler gibi ürünlerin bulundurulması ve satışına izin verilmezdi (YILDIRIM, 2021, s. 505). Tabii şehrin kutsiyeti de bu yasaklara daha dikkat edilmesine neden olmuştur. 1565 yılında Kudüs merkezinde içki satıldığı şikâyeti üzerine durumun engellenmesi hususunda emir verilmiştir (A.DVNS.MHM.d. 6, s. 608-609). Bu hüküm gibi Kudüs'te şarap satıldığı iddiasıyla fazlaca mühimme kaydı bulunmaktadır. Fakat domuz eti ile alakalı resmi bir belge bulunamamıştır. 16. yüzyıl boyunca Kudüs'te domuz etine dair bir bulgunun bulunmaması, burada bu süre zarfında hiç domuz beslenmediğinin ve dışarıdan getirilmediğinin kanıtı sayılabilir. Zira İslam dininde domuzlara karşı güçlü bir tiksinti duyulurdu. Hatta Müslümanlar birini aşağılamak istediklerinde, ona “domuz yiyici” derlerdi. Bu oldukça ağır bir hakaretti, bu hakaretin kullanıldığı tartışmalar sıklıkla mahkemeye taşınırdı (Cohen, 1989, s. 39). Bu ve benzeri yaptırımlar İslam toplum yaşantısı gereği Osmanlı tarafından hassasiyet gösterilen yasaklar olmuştur. Bu gibi yasaklar ile beraber Kudüs'te 16. yüzyıl içerisinde otoriteler azınlık cemaatlara karşı bazı katı tutumlar sergilemiştir. Bu, ekmek temin edilmesi konusunda olurdu. Asla Müslümanların haklarını ikinci plana atacak şekilde ekmek temini yapılmamalıydı: 1588'de kendi cemaatini temsil eden bir Katolik rahibe, Kudüslü Müslümanların ihtiyaçları giderilmeden önce un satın almaktan kaçınması konusunda uyarıda bulunulmuştu. Bu tutum insan hakları kavramına uygunluğu hususunda eleştiriye açıktır. Fakat belgelere bakınca genel anlamda bir mahrum bırakma veya yok sayılma şehir içerisinde 16. Yüzyıl süresince tezahür etmemiştir (Cohen, 1989, s. 102).

Gayrimüslimler evlilik, kılık kıyafet ve isimler hususunda Müslümanlardan ve birbirlerinden ayrı kabul edilirdi. Müslüman erkeğin, kitap ehli olan Yahudi ve Hristiyan hanımlar ile evlenmesi caiz iken, kitap ehli olmayanlarla evlenmesi haram olarak kabul edilmişti. Gayrimüslim kişilerin Müslümanların giydiği elbiseleri giymeleri ve aynı türden isimleri takmaları yasaktı. Bazı araştırmacılar bunun sebebini Müslüman'ın yükümlü olduğu dini görevlerde gayrimüslimlerin sorumlu olmayışında aramaktadır. Müslüman olmayanlar Müslümanlarla aynı kıyafetleri giyinirse ve aynı isimleri taşırsa Müslüman zannedilerek, dini vecibeleri yerine getirmekten sorumlu tutulur ve bunları yerine getirmediikleri gerekçesiyle ceza alabilirlerdi. Yani bu tutumun, zimmîleri ikinci sınıf vatandaş olarak görmekten ziyade, onları koruma düşüncesine dayandığı iddiası mevcuttur (Avşin Güneş, 2015, s. 16-18; Güneş, 2017, s. 15). Bu durumu “Yahudi ve Hristiyanlara benzemeye özenmeyiniz” (Casiye.18) ayeti ve “Bizden başkasına benzemeye çalışan, bizden değildir” hadisi gibi İslam geleneğinde bulunan gayrimüslimlere benzememe, onlardan farklı görünme anlayışı ile de açıklayan bakış açısı da mevcuttur (Şık, 2020, s. 66). Resmi kaynaklara bakıldığında da gayrimüslimlerin Müslüman kıyafetlerini giyme hususunda yasaklara maruz kaldıkları görülmektedir. Fakat ibadetleri esnasında Müslüman kıyafetine benzese de gerekli kıyafetleri giyebildiklerine dair deliller vardır. Bu hususla alakalı bir fetva şöyledir: Müslümanlar, Yahudiler Kiliselerinde ibadet ederlerken âyinleri gereği

başlarına şemle^{vi} örtünmekten engellenebilirler mi? Sorusuna engellenmezler cevabı verilmiştir (Osmanlılarda Hukuk Ve Toplum, 2015, s. 87). Fetvadan anlaşıldığı üzere gayrimüslimler ibadetleri için Müslüman kıyafetine benzeyen bu örtüyü kullanmak için yetkili mercilerden izin istemiş ve bu hak kendilerine verilmiştir. Bir yasağın ibadetleri gereğince uygulanmaması 16. Yüzyılda Kudüs'te gayrimüslimlerin dini yaşamlarına müsaade edildiğini göstermektedir.

16. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde yaşayan gayrimüslimler, haklarını aramak için rahatlıkla Osmanlı mahkemelerine müracaat edebilmişlerdir. Gerektiği zaman Osmanlı yöneticileri ile doğrudan iletişime geçerek haklarını talep etme imkânı bulmuşlardır. Devlet erkânı gayrimüslimleri muhatap kabul etmiş ve haklarını bazen Müslüman ahaliye bazen de bölge yöneticilerine karşı korumuştur. Kendi aralarındaki sorunlara da adalet ile çözüm getirmeye çalışmışlardır. Örneğin 1568'de bir muhtesip kasaplardan vergileri yüksek istemekle kalmayıp çift damga vergisi de istemiştir. Hatta kesim yapan kişilerin de vergi vermesini istemiştir. Yahudi cemaatinin önde gelenlerinden biri bu durumu kadiya anlattığında bu tür eylemler hemen yasaklansın kararı verilmiştir (Cohen, 1989, s. 15). Karen Armstrong 16. asrın ilk yarısında Müslümanların iki sefer Yahudi mabedini kapatmaya çalıştıklarını fakat Müslüman Kadı'nın Yahudilere yardımcı olduğunu bildirmiştir. Ancak aynı mabedin Yahudilerin haddi aşan hareketlerinden dolayı 1587 yılında kapatıldığını belirtmiştir (Armstrong, 2021, s. 320). 16. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde devletin Müslüman ve gayrimüslim reayasına bilhassa hukukî alanda eşit yaklaşımı halkın da birlik içerisinde yaşama kabiliyetini geliştirmişir. Bu birliktelik bazen devlete karşı yakınlaşma şeklinde de tezahür etmiştir. 1545'in ortalarında tüccarların şeyhi ve birkaç önde gelen tüccar (İbni Sammum ve İbni Miran) Kudüslüler adına "hem Müslümanların hem de Hristiyanların" vergilerinin kaldırılmasını istemek amacıyla İstanbul'a bir temsilci göndermişlerdir. Bu kişiye masraflarını karşılaması için yüklü miktarda para verilmiş ve ondan bütün avarız vergilerinin kaldırılmasını emreden bir fermanla dönmesi istenmiştir (Cohen, 1989, s. 127). Bu gibi şikâyetlerin ve taleplerin varlığı kentte haberleşme gizliliğine saygı duyulduğunun güçlü bir göstergesidir. Örnekte kentteki idarecileri devlet merkezine şikâyet edebilme imkân ve fırsatı, kişilerin dini ve milli durumlarına bakılmaksızın uygulandığını görmekteyiz. Bu örnek ve önceki birkaç mahkeme müracaatları düşünüldüğünde Osmanlı Kudüs'ünde insan hak ve özgürlüklerindeki, etkin hak arama ve halkın haberleşme gizliliğine saygı gibi uygulamaların yaşatıldığı fikri hâsıl olmaktadır.

Kudüs şehir ekonomisinde Müslüman olmayan halklar da çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. 1545 yılında şehir merkezinde kasap loncasına bağlı 19 kasap vardı. Bunlardan biri Yahudi ve biri Hristiyandı (Cohen, 1989, s. 30). Şehir için gereken Tahıl ürünleri taşradan getirilirdi. Tüccarlar köylere gidip satın aldığı malı kasabaya getirirdi. Bu kişilere "haddar" denirdi, bunların çoğu Yahudi'ydi (Cohen, 1989, s. 109). 1580'li yıllarda sabun üzerinden alınan

vergilerin toplanma görevi Yahudi vergi toplayıcısı Davud'a kiralanmıştır (Cohen, 1989, s. 90). İncelenen zamanda nadiren de olsa Hristiyan ve Yahudi değirmenci lonca üyelerinden bahsedilmiştir. Yine bazı Hristiyan cemaatler fırın loncasında da görülmüştür. Manastırlarına yakın yerlerde fırınlar işletmişlerdi. Yahudi mahallesinde, 16. yüzyılın ilk yarısında en az bir tane fırın olduğu kayda geçilmiştir; 1583'te Yahudiler, kadıdan, çarşılarına yakın bir yere yeni bir fırının yapılması için izin vermesini istemiştir (Cohen, 1989, s. 114). Lonca müessesesi elbette günümüz insan haklarındaki toplanma ve dernek kurma kavramının tam karşılığı değildir. Fakat 16. yüzyıl standartlarında bir araya gelerek ekonomik bir birliklik gerçekleştirdikleri düşünüldüğünde toplanma ve dernek kurmaya çok benzer bir oluşum olarak görülebilir. Gayrimüslim lonca üyelerinin de bu oluşumda var olması insan haklarındaki toplanma ve dernek kurma hakkının Osmanlı Kudüs'ünde azınlıklara verildiğinin göstergesidir.

Kudüs'te Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında Filistin'i ziyaret eden İtalyan bir Yahudi Yahudilerin Avrupa'nın aksine Filistin'de resmi görev alabildiklerini belirtmiştir. Ayrıca Yahudilere dayatılan özel bir vergi olmadığını ve hatta devletin Yahudileri himaye edip ve onların tanıklıklarını dahi kabul ettiğini belirtmiştir. Kudüs Şeriyeye Sicilleri'ndeki 1528 tarihli bir hüküm İtalyan Yahudi'nin gözlemini kanıtlar niteliktedir. Kudüs'teki Halilurrahman Vakfı'nda sarraflık mesleğini icra eden Yahudi Musa isimli şahıs, bazı kişilerin müdahalesiyle işten çıkartılmıştır. Yahudi şahıs durumu İstanbul'a şikâyet ederek yeniden görevine dönmeyi talep etmiştir. İstanbul'dan gelen kararda kimsenin ona müdahalede bulunmaması hususunda emir verilmiştir. Bu örnekte Yahudi kişinin muhatap kabul edilerek mağdur edilmediği görülmektedir. Aynı zamanda Müslümanlar için kutsal olan yerlere hizmet amacıyla kurulmuş olan Halilurrahman Vakfı'nda sarraflık görevinin bir Yahudi'ye verilmesi, bölgede eşitlikçi bir yaklaşımın güzel bir örneğidir. Önceki örnekler de düşünüldüğünde 16. yüzyıl Kudüs'ünde insan haklarına uygun bir yaşantı olduğunu söylemek bir kez daha mümkün hale gelmektedir. Aynı zamanda Müslümanlar tarafından yönetilen bir ülkede, bir Yahudi'nin en üst mercie müracaat edebilmesi bölgede adalet anlayışı olduğunu göstermektedir. Hâlbuki aynı dönemlerde Avrupa'da, zengin olan Musevileri, küçük yalan ve iftiralarla suçlamak ve onların mallarına el koymak, zenginleşmenin en kolay yollarından birisi olmuştur. Örnekteki Yahudi'nin İstanbul'a şikâyette bulunması önemlidir. Fransa'da Yahudilerin 18. yüzyılda bile Paris'e girmeleri yasaktı. Fakat henüz 16. yüzyılda Museviler Osmanlı Devleti'nde gerektiğinde yaşamış oldukları haksızlığı bildirmek üzere imparatorluğun payitahtını ziyaret edebiliyorlardı (Öksüz, 2016, s. 118).

16. yüzyılda devlet kurumlarında Hak aramakla alakalı sıkıntı yaşamayan gayrimüslim cemaatler çeşitli yasaklara dahi meyletmişlerdi. 16. yüzyılda Kudüs'te Sabun fabrikalarındaki küplerde zeytinyağı saklamak yasak olmasına rağmen oldukça yaygındı. Kudüs'te bu şekilde küplerde saklanmış zeytinyağı satışı yapan tüccarlar yakalandıklarında kadı huzuruna

çıkarılırlardı. 1549, 1556, 1558, 1559, 1560 ve 1583'te Bir Yahudi'nin bu yolla Nablus'tan Kudüs'e yağ getirdiği iddia edilmiş ve bu illegal ticarete bir son vermek adına yasak getirilmiştir. Sık sık gösterilen çabaya bakıldığında bu işin giderek ciddi bir boyuta taşındığını varsayabiliriz (Cohen, 1989, s. 79). Bu ve benzeri hukuki uygulama ve yaptırımlara bakılınca insan hakları kavramları hususunda 16. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünün iyi bir sicili olduğu aşikârdır.

Yavuz Sultan Selim 1517 yılında Kudüs'ü ele geçirdiğinde kentin kutsal yerlere sahip olması nedeniyle buralardan yararlanmak ve bakımlarını üstlenmek için eski zamanlardan beri devam eden çekişmeleri ve dinler, mezhepler, tarikatlar ve dini liderler arasındaki tüm kavgaları da devralmıştır (Avcı- Yazıcı Özdemir, 2019, s. 41). Bu çekişmeler bazen Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında olmuş bazen Gayrimüslimler ile idareciler arasında bazen Hristiyan ahali ile Yahudiler arasında bazen de dinler içindeki mezhepler arasında olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilk yüzyılında bu tarz çekişmelerin her türlü örneğini resmi kayıtlarda görmek mümkündür.

16. yüzyıl Kudüs Sancağında Yahudi ibadet alanları hakkında Hristiyan ibadet alanları kadar teferruatlı bilgi yoktur. Burada Yahudilerin mezhepler arası çok fazla çatışmaları olmaması etkili olabilir. Ayrıca incelenen zaman diliminde nüfus olarak Hristiyan halktan daha az olmaları da etkili olabilir. İslam öncesi dönemde Yahudi halkın bu topraklarda yaşatılmamış olması bölgede Hristiyanlar kadar kökleşmelerine engel olmuş bir unsur olarak düşünülebilir. Tüm bunlara rağmen 16. yüzyılda Kudüs'te Yahudi varlığı, ibadet alanları ve hatta kendi aralarında mezhepsel çatışmaları belgelerde mevcuttur. Yahudilerin kendi dindaşlarıyla aralarında geçen bir anlaşmazlık Osmanlı belgelerine en erken 1517'de yansımıştır. Bu belgede Karayimlerin, Rabbanileri Seyyid Şumayel'in mezarını ziyaretten men ettikleri bildirilmiştir. Kendi aralarında çözölemeyen mesele İstanbul'a şikâyet edilmiş ve Rabbâniler kendilerine izin verilmesini istemişlerdir. Durum incelendikten sonra olay Osmanlı tarafından haksızlık olarak kabul edilmiştir. Her iki tarafında serbest bir şekilde tartışma mevzu olan kabir ziyaretini yapabilmesi için Kudüs kadısına emir verilmiştir. 1555 tarihinde aynı türbeyi ziyaret etmek isteyen Yahudilere bu sefer Müslümanların engel olduğu şikâyet olarak bildirilmiştir. Bu konuda aynı şekilde sonuçlandırılmış. Yahudilerin ibadet etme hakkı devlet erkânı tarafından korunmuştur (Öksüz, 2018, s. 19). Osmanlı, kendi aralarında veya Müslümanlara karşı oluşan anlaşmazlıkta Yahudilerin ibadet etme haklarına saygı duyduklarını pratikte göstermişlerdir. Böylece Osmanlı'da 16. yüzyılda, insan hak ve özgürlüklerine uygun bir şekilde, tüm halkın ibadetlerini özgürce yapabildiğini ve kimseye engel olunmadığını söylemek yanlış olamayacaktır.

Yoğun bir Müslüman nüfusu olan Osmanlı Devleti'nde Müslüman halk ile Gayrimüslim halk arasında Gayrimüslim mabetlerinin varlığı ve tamiri gibi hususlarda sıkıntılar olmuştur. Kudüs'te bulunan Musallebe Manastırı uzun yıllar Müslüman ve Müslüman olmayan halk arasında çekişmeye neden olmuştur. Bu çekişmeler devlet otoritelerine başvurularak çözüme

kavuşmuştur. 1564 tarihinde bazı Müslümanlar Musallebe Manastırının Kudüs'ün fethi ile mescite çevrilmiş olduğu ve imaret ile alakalı kalıntılar olduğu iddiasıyla kadıya müracaat etmişlerdir. İnceleme ile Müslümanların iddialarının kanıtlanamadığı ve gayrimüslimlerin elinde hüccetleri ve hükümleri ile haklı oldukları görülmüş ve iddialar kabul edilmemiştir. Böylece gayrimüslimler lehine bir karar alınmıştır (A.DVNS.MHM.d. 6/558). 1570 tarihinde kaydedilmiş başka bir mühimme belgesinde; Musallebe Manastırı üzerine Hristiyan ve Müslüman halk arasında anlaşmazlık olduğu ve bu anlaşmazlığın adaletli bir şekilde incelenip soruşturulması emri verilmiştir (A.DVNS.MHM.d. 9/120). 1571 tarihinde verilmiş hükümle konunun soruşturulup neticelendirildiği görülür. Bu sefer şikâyet mevzusu Musallebe Kilisesi yanında Müslümanlar tarafından yapılmış olan bir mescit olmuştur. Bu mescit Hristiyanlar tarafından Kilisenin bir parçası olduğu iddia edilerek kiliseye eklenmeye çalışılmıştır. Bunun üzerine Şam Kâdısı, Kudüs beyi Muhammed ve Kudüs Kâdısı Mevlana Müslühiddin ile beraber alana gidip inceleme yapmışlardır. Bölgeye ulaştıklarında her iki taraftan insanlar (Müslüman mescidinin Vâizi Seyyid Yahya ve Musallebe isimli Kilisenin reisi olan Rahip Beraye ve diğer din adamları) da kendilerine eşlik etmiştir. Paylaşılamayan alan incelenmiş ve burada eski zamanlardan kalma namaz kılmak için bir mihrap ve İslam usulüne göre dua etmek üzere bir alan olduğu tespit edilmiştir. Fakat yetkililer bununla da yetinmeyerek sicil kayıtlarını incelemişlerdir. Sicil kayıtlarında alanın kadının incelemesi ile kadimden beri Müslüman mescidi olduğu ve içerisinde namaz kılındığı Müslüman şahitlerin de şahitliğiyle kabul edilmiş ve hükmün kayıtlara geçmiş olduğu görülmüştür. Bu kayıt kilise görevlilerine bildirilmiştir. Kilise görevlileri bahsedilen tarihte kilisede görevli olmadıklarını ve bu karardan haberdar olmadıklarını söylemişlerdir (A.DVNS.MHM.d. 12, s. 644). Tüm bu delillere ek olarak mescidin daha önceden kapısında bulunan besmele ve hangi padişah tarafından verildiğine dair olan yazısı da gayrimüslim halk tarafından kırılmış olduğu taştan arta kalan parçalardan anlaşılmıştır. Böylesi detaylı incelemeler neticesinde alanın mescide ait olduğu kararı alınmıştır. Bu belgeden çıkarılacak pek çok sonuç vardır. Öncelikle bahsedilen tarihlerde Kudüs'te gayrimüslimler, ibadethaneleri ve din adamları vardı ve rahat bir yaşam sürüyorlardı. Şayet öyle olmasa ibadet alanlarını genişletmekten önce barınma, iâşe ve güvenlik gibi mevzular ile alakalı şikâyette bulunurlardı. İkinci olarak yönetim mercilerine Müslüman halkı şikâyet edebiliyorlardı ve bu şikâyetleri kabul görüyordu. Buradan da Müslüman olmayan kişilerin Müslüman halkla eşit haklara sahip olduklarını görmek gerekir. Yöneticilerin şikâyette bulunan halkın dini veya etnik kökenine bakmadan adil bir yaklaşımda buldukları da açıkça görülmektedir. Sorunlar adaletle çözüme ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu hükümler ile 16. asır Kudüs'ünde Osmanlı yargı sisteminin insan haklarında var olan; adil ve tarafsız yargılanma maddesine uygun işlediğini söylemek mümkündür. Bilgiler neticesinde sadece bu olaydaki müstakil belgelerle bile 16. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde insan hak ve özgürlükleri maddelerinin

uygulanır olduğunu söylemek yanlış olamayacaktır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri anlamda en güçlü olduğu zaman dilimlerinden biri olduğudur. Yani Osmanlı Devleti uygulamalarında herhangi bir devlete veya millete karşı bir zorunluluk hissetmemekteydi. Osmanlı İnanmadığı hatta batıl olarak değerlendirdiği bir dinin inananlarına adalet ile yaklaşmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki 16. yüzyıl Osmanlısı güçlü bir idareye sahipken bile böyle anlaşmazlıklar vuku bulmuştur. Bölgenin güçlü bir otoritede olmaması çok daha büyük çatışmalara yol açacaktır. Zaten Osmanlı sonrası zamanlarda ve hala devam eden süreçteki çatışmalar bunun açık bir göstergesidir.

Tahrir defterlerinde gayrimüslim ibadethaneleri hakkında bilgi mevcuttur. Fakat bu alanların bir kısmı göç gibi nedenlerle boş olduklarından ilk iki Tahrir defterinde belirtilmemişlerdir. Dolayısıyla tahrir defterlerinde kaydedilmiş olan manastırlardan muhtelif mezheplere ait daha fazla manastırların varlığı düşünülmelidir. Hristiyan ibadet alanlarından en önemlileri Hazreti-i İsa'nın dünyaya geldiği alan olarak kabul edilen Beyt Lâhm Mağarası ve Beyt Lâhm Kilisesi, Kamâme Kilisesi, Merkad-i Meryem ve Meryem Kilisesi ve Surp Hagop Manastırı gibi yerlerdir. Surp Hagop Manastırı 10.000 kişiyi alabilecek kapasitedeydi. Büyük yortu günlerinde Hristiyanlar hac görevlerini ifa etmek için bu manastıra da gelirdi. Böyle zamanlarda şehrin muhtelif yerlerinde hacılara yönelik kurulan pazarlara benzer pazar Hagop Manastırı önünde de kurulurdu (Andreasyan, 1964, s. 129). Hristiyan mezheplerinin bu kutsal alanlarda âyin ve ibadet hakları vardı. Ancak buraların korunması ve muhtelif hizmetlerinin yerine getirilmesi konularında Osmanlı Devleti iradesini kullanmaktaydı.

16. yüzyıl süresince Kudüs'te gayrimüslimler için yaşama hakkı sunan ve bunu kanunlarla güvence altına almış olan Osmanlı Devleti, gayrimüslim halkın üzerinde yeni ibadethane yapmak ve var olan ibadethanelerinin onarımı ile ilgili bazı kısıtlamalar uygulamıştır. Müslüman olmayan ahalinin ibadet alanlarının tamiri için devlet, reayaya kolaylık sağlamaktaydı (Söylemez 2016, s. 46). Gayrimüslim ibadethanelerinin iç işlerine karışılmamakla beraber tamiri ve inşasında aslına uygun ve ekleme yapmadan tamir etmeleri gerekirdi (Kenanoğlu, 2004: 289). Bu hususta Ebu-Su'ûd Efendi'nin fetvası açıklayıcı olacaktır. Fetva şöyledir: “Müslümanlar ve zimmîler mahlût olan karyede, zimmîler ihdâs ettiği kiliseyi, hâkimu's-şer' yıktırmaya kâdir olur mu? El-cevab, mescid var ise olur” diyerek Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı alanlarda, o yerde yeniden bir kilise yapılamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca, bu fetva ile zimmîlerin kilise yaptırdıkları alanda, sadece gayrimüslimler yaşıyor ise, yapılan kilisenin yıktırılmayacağı da anlaşılmaktadır (Ertuğrul, 1983, s. 105).

16. yüzyılda Kudüs Sancağı'nda gayrimüslimlerin ayinlerini yapabilmelerine önem verildiğini söylemek mümkündür. Osmanlı padişahlarının bu konu ile özel ilgilendikleri görülmektedir. 16 Eylül 1535 tarihli bir mühimme kaydı bu ilginin bir kanıtı hükmündedir. Belgede

Osmanlı'nın Mescid-i Aksa, Hz. Meryem Kilisesi ve Kadem-i İsa kiliseleri gibi Kudüs'ün kutsal mekânlarında saygısız davranışlarda bulunulmamasını istediklerini ve bu mekânların temiz tutulmasını Kudüs beyi ile Kudüs kadısına hüküm olarak göndermişlerdir (A.DVNS.MHM.d. 5, s. 191).

Osmanlı icraatları ile gayrimüslim tebaasının rahatı ve huzurunu temin ederek aslında devletin iç huzurunu sağlamayı amaçlıyordu. Hatta Osmanlı Devleti tebaası olmayan Yahudilere ve Hristiyanlara da Kudüs'e gelebilmeleri ve burada yaşayabilmeleri için izinler vermişti. Malum olunduğu üzere Kudüs Hristiyanlar ve Yahudiler için dini ziyaretlerin yapılması gereken bir mekândır. Hac için Kudüs'e gidilirken hacıların yolda ödedikleri vergiler ile kilise, manastır ve ibadet alanlarına ziyaretler esnasında ödenen paralar Osmanlı için bir gelir kaynağıydı. Fakat bazen hac ibadeti için Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi ve Hristiyan halk ve din görevlileri memurlar tarafından kötü muameleye maruz kaldıklarına dair şikâyette bulunmuşlardır (Öksüz, 2016, s. 114). Mesela 1581'de, Kudüs'e gelen Yahudilerin hakarete uğradığı ve ellerindeki paraların alındığı şikâyet edilmiştir. Durumun düzeltilmesi ve bu muamelelerin yapılmaması hakkında karar açıklanmıştır (A.DVNS.MHM.d. 46, s. 122).

Safed Beyi hakkında gelen bir şikâyette Yahudilerden rüşvet aldığı iddia edilmiştir (A.DVNS.MHM.d. 28, s. 145). Başka bir belgede Beç Kralı ve adamları ve diğer yabancılara da Kudüs'ü ziyaret imkânı verildiğini ve yollarda müdahale edilmemesinin istenildiğini (A.DVNS.MHM.d. 36, s. 85) görmekteyiz. Yine Leh Kralının Kudüs'ten İstanbul'a geleceği ve yollarda kendisine, adamlarına ve hayvanlarına müdahale edilmemesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi istenilmektedir (A.DVNS.MHM.d. 51, s. 90). 16. asrın son çeyreğinde Lehistan'dan Kudüs'e gitmek isteyen Vasil kızı Ermeni kadın Osmanlı'ya başvurarak yolculuk esnasında kendisi ve yanındakilerin korunması ve himayesi için yardım talep etmiştir. Kudüs'e giden bu Ermeni kadına, maiyeti ve eşyasına kimsenin dokunmaması hususunda bir emir verilmiştir (A.DVNS.MHM.d. 22, s. 501).

Kudüs'te bulunan gayrimüslim ruhban sınıfı sadaka toplamak amacıyla Kudüs dışındaki yerlere ziyaretlere çıkarlardı. Bu geziler ile Hristiyan mabetler için gerekli parasal kaynak temin edilirken, başka ülkelerdeki Hristiyanların Kudüs'e olan manevi bağları taze ve canlı tutulmaktaydı. Kudüs'teki Ortodoks Patriği, sancak dışına yapılan bu seyahatlere sancak beyinin engellemelerinden dolayı şikâyette bulunmuştur. Bu seyahatlerin keyfi olarak Kudüs yetkilileri tarafından engellendiğini dile getirmiş ve durumun düzeltilmesini istemiştir. Bu belge bölgede olumsuz bir durum olduğunu göstermekle beraber Osmanlı Devleti merkezinin, normal şartlarda, bu gezilere izin verdiği ve bu gezilerin serbestçe yapıldığı patriğin devlet merkezine böyle bir şikâyet bildirmesi olayın beklenmedik ve olağan dışı bir durum olarak algılandığını göstermektedir (Öksüz, 2016, s. 115).

Bilindiği üzere Hristiyan Mezheplerin kendi aralarında keskin ayrışmalar mevcuttur. Bu ayrışmalar 16. yüzyılda Kudüs'te de kendisini göstermiştir. Neticede Kudüs'te bulunan kutsal alanlar üzerinde rekabet mevzu bahis olmuştur. Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin iç çekişmelerinde onların haklarını

gözetirken fetvalara başvurmuştur. Bunun resmi evraklara yansıyan çok fazla örneği vardır. Örneğin “Kuds-i Şerif”de bir mevzide feth’i hâkâniden beri bazı ezmanda zimmiler olan Rum ve Ermeni taifesi mum yaka gelip Frenk taifesi müdahale etmezlerken, hâlen Frenk taifesi mücerred “fetihden mukaddem mumu bizim taifemiz yakarlar idi” diye fetihden beri vaz’-ı kadimi tağayyur edip mezkûrları, edegeldikleri amel-i mezkûrdan men etmeğe kadir olurlar mı? *el-Cevap*: olmazlar” (Osmanlılarda Hukuk Ve Toplum, 2015, s. 85) fetvası verilmiştir. Belgeden de anlaşılacağı üzere Frenk taifesi Rum taifesinin yetkisinde olan mum yakma ibadetini kendi ellerine almak istemişler ve Rumların şikâyeti ile Osmanlı Rumların haklarını korumuştur.

Osmanlı Devleti’nin Kudüs’teki gayrimüslim ibadethaneler üzerindeki etkinliği şehrin Osmanlı tarafından fethinden öncesine dayanmaktadır. 1458 yılında, Kudüs Rum Patriği Athanasios, Fatih Sultan Mehmet’ten bir ferman almıştır. Bu fermanda, Kudüs’teki Rum Ortodoksların Hz. Ömer zamanında dini mekânlar üzerinde elde ettiği hakları Osmanlı Devleti teminatı altına bir nevi garantörlüğü altına alınmıştır. Ayrıca Rum Ortodoks din adamlarının Osmanlı Devleti’ndeki kişi ve kurumlarca zarara uğratılmayacağı, vergilerden muaf oldukları ve Kudüs’teki kutsal mekânların bakımına ayrılmış olan vakıf mülklerin Osmanlı tarafından korunma altında olduğu ifade edilmiştir (Satis ve Ceyhan, 2014, s. 24). Bu bilgilere bakıldığında, Yavuz Kudüs’ü fethettiğinde gayrimüslimlere verdiği muafiyet ve güvencelerle aslında bir devlet geleneğinin devamını getirmiştir.

Yavuz Sultan Selim Kudüs’ün fethinden sonra kendisine başvuran rahip Atalya’ya bir ferman vermiştir. Fermanda Sultan İslam hukukuna bağlılığını, Hz. Ömer ve diğer Müslüman hükümdarların uygulamalarını referans aldığını belirtmiştir. Yavuz verdiği bu belge ile Kudüs’te yaşayan gayrimüslimlerin yaşama hakkının yanında din adamlarının ve dini müesseselerinin devletin güvencesinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kudüs ve çevre bölgelerde bulunan mabetlere hiçbir şekilde dokunulmayacağı ifade edilmiştir. Şehirdeki Hıristiyan mezhepler ayrı ayrı yazılarak devletin bu mezheplere aynı mesafede durduğu belirtilmiştir. Padişah Emirnamenin sonunda da kendisinden sonra başa gelecek idarecilerin bu emirnameye uymalarını istemiş ve uymayacak olanlara beddua etmiştir. Yavuz Sultan Selim’in ölümü sonrasında Kudüs gayrimüslimleri Kanun-i Sultan Süleyman’a başvurmuşlar ve Yavuz Sultan Selim’in fermanının yenilenmesini talep etmişlerdir. Kanuni Kudüs Patriğine fermanı yenileyerek vermiştir. Osmanlı, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni tarafından belirlenmiş çerçeveyi İmparatorluğun sonuna kadar sürdürmeye çalışmıştır.

16. yüzyılda Kudüs’teki ibadet yerlerinde hizmet etmek Hıristiyanlarca ibadetin yanında saygınlık ve güç göstergesiydi. İncelenen zaman diliminde Hıristiyan mezhepler üstünlük sağlayabilmek için Kudüs’te bulunan kadim dinî mekânlar üzerinde iddialarda bulunmuşlardı. Bu mekânların en önemlilerinden biri Hz. İsa’nın kabrinin de içerisinde olduğuna inanılan Kamame Kilisesi’dir. Bu kilise Hıristiyanlar için sembolik anlamı yüksek bir

kilisedir. Hristiyanlar için bu alan evrenin merkezi kabul edilmiştir. Henüz 6. yüzyıla ait haritalar üzerinde bile bu husus gösterilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Hristiyan mezheplerin Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nde daha etkin olma gibi bir arzuları vardı. Bunun getirisi olarak Osmanlı Devleti, mabetler ile alakalı hemen her dönem görülen ve yıllar geçtikçe keskinleşen ve sonu gelmeyen müzakerelerle uğraşmışlardır. Bu tartışmalar; ayın günü ve saatleri dışında cemaatlere ait bölümlerin saptanması, lamba sayısı, halıların ve yerin temizlenmesi, herhangi bir eşyanın tamiri veya bir alanın süpürülmesi gibi basit hizmetlerden doğabiliyordu (Avcı- Yazıcı Özdemir, 2019, s. 41). Kamame hakkındaki belgelerin çokluğu ve önemi nedeniyle Osmanlı Devleti hâkimiyeti süresince sadece Kamame Kilisesi hakkındaki fermanları içeren 8, 9 ve 10 numaralı üç Kilise defteri oluşturulmuştur. Kilise defterlerinde Hz. Ömer'in Hristiyanlara verdiği amannâme ve Padişahların Hristiyan halka verdiği haklar kaydedilmiştir. Ardından defterlerde Hristiyan cemaatlerin kendi içlerindeki anlaşmazlıkları ve bu anlaşmazlıklardan doğan şikâyetlerin adalet ve kadimden gelen geleneğe göre çözümlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Osmanlı şehri fethettiği andan şehrin elinden çıkışına kadar Hz. Ömer'in Kudüs gayrimüslim halkına verdiği amannâmeyi referans kabul etmiştir. Saltanata geçen her padişah tarafından amannâme tekrar yürürlüğe konulmuştur. Kilise defterlerinde atıflar ile bu durum belirtilmiştir. Kilise defterlerine bakıldığında Kamame Kilisesi'nde ibadet yerlerinin, mum şamdan gibi kutsal malzemelerin ve buraların bakım, tamir ve temizliği Hristiyan mezhepleri arasında detaylıca paylaştırılmış olduğu görülür (A.DVNSKLS.d. 9, s. 7). Bu alanların bakımları bazen el değiştirmiştir. Örneğin XVII. yüzyılda Süryaniler ekonomik yetersizliklerinden dolayı haklarını Ermenilere vermişlerdir. Henry Maundrell XVII. yüzyılın sonlarında Kamame Kilisesi'nde sadece Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler ve Kiptilerin varlığını seyahati sonrasında belirtmiştir (Peri, 2001, s. 36; Akyüz, 2006, s. 23; Kılıç ve Satış, 2011, s. 233).

Kudüs'teki Kamame Kilisesi Hristiyan cemaatler içinde paylaştırılmış olmasına rağmen sorunlar bitmiş değildi. Zira tüm cemaatler ibadetleri gereği kilisede ayın yapmalı, Hz. İsa'nın kabri ve önemli mekânlarda ziyaret ve ibadet görevini yerine getirmeliydi. Bu durum ise ortamın hassaslaşmasına sebep olmaktaydı. Bir mezhep mensubunun diğer bir mezhep mensubuna en ufak bir müdahalesi kolayca büyüyebiliyor, kavgaya dönüşebiliyordu (II. Abdülhamid, 1993, s. 84). Kilise içerisindeki en basit konular bile belirli bir kurala göre olmalıydı. Aksi takdirde önemli tartışmalara ve kavgalara dönüşüyordu.

Hristiyan cemaatler arasındaki mezhepsel çatışma sorunlarının ne denli zorlu olduğu bilhassa Osmanlı'nın bölgedeki otoritesinin zayıfladığı ve Osmanlı sonrası tarihlerde çıkan anlaşmazlıklardan daha iyi anlaşılacaktır. Bazı tartışmalar oldukça büyük boyutlara ulaşmıştır. Hz. İsa'nın Kabrinde, 1766'da Latinlerle Rumlar arasında büyük bir kavga çıkmış, sonuçta ölü ve yaralılar olmuştur. Rumlar, Katoliklere ait olan kandiller ve şamdanları kırmışlardır (Kılıç-Satış, 2011, s. 235). Batılı ülkelerin müdahil olduğu zamandan sonra da bu kavgalar devam etmiştir. Bilhassa Kudüs'te Hz. İsa'nın kabrini temizlemek

mezhepler arasında anlaşmazlıktan dolayı mümkün olamamıştır. Alan uzunca bir süre temizlenmemiştir. Kudüs'e 8 kilometre uzaklıktaki Beytül Lahm kasabasında bulunan (Küçük, 1992, s. 86) Beytül Lahm Kilisesinde de durum farklı değildi. Beytül Lahm (Milad) Kilisesi Hristiyanlarca önem verilen bir diğer alandı. Kilise Hristiyan dini geleneğinde Hz. Davud ve Hz. İsa'nın doğduklarına inanılan mağaradır. Müslüman coğrafyacılara da Hz. İsa'nın burada doğduğunu bildirmişlerdir (Leslie J. Hoppe, 2009, s. 343). Burada da Kamame Kilisesi'nde olduğu gibi 12 millete ait 12 şapel mevcuttur (Andreasyan, 1964, s. 131). Dolayısıyla bu kilisede de Hristiyan cemaatler arasında çekişme kaçınılmaz bir hal almıştır. Kudüs'e gitmiş olan Enver Paşa, bölgeye geldiğinde kilisenin camlarını kırık görmüştür. Tamiratının yapılmama sebebinin sorgulayınca, Kiliseyi tamir etmek ibadet sayıldığından Hristiyan cemaatlerin bu sevabı paylaşmadıklarını ve aralarında büyük tartışmalar gerçekleştiği cevabını almıştır. Neticede Enver Paşa, kiliseyi tamir ettirmek için askerler ile Kiliseyi koruma altına almış ve kilisenin kırık camlarını ancak böyle tamir edebilmiştir (Atay, 1943, s. 70-71). Bu gibi olaylar 21. yüzyılda da devam etmiştir. 21 Nisan 2008'de Paskalyanın ilk günü olan, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce Kudüs'e girişinin temsili olarak kabul gören, "Palmiye Pazarı" ayininden önce Yunan ve Ermeni Ortodoks din adamları arasında kavga çıkmıştır. Ermeni rahip, Yunan rahibi Hz. İsa'nın kabrinde fazla kaldığı gerekçesi ile tartaklamış ve çıkan kavga hızla büyümüştür (www.internethaber.com.tr, 2021). Bu kavgalar ilerleyen zamanlarda da devam etmiştir. 2011 yılında Rum ve Ermeni papazlar Ortodoks Noel'ine hazırlanırken aralarında daha fazla hak iddiası ile temizlik yapan 100 kadar papaz süpürge sapları ile kavgaya tutuşmuşlardır. Kavga polis müdahalesi ile son bulmuştur(www. sabah.com.tr, 2011).

Osmanlı'nın Kamame Kilisesi'nde izlediği politikaların başarılı ve sürdürülebilir olduğunun en büyük kanıtı, kilise yönetiminde Osmanlı tarafından 16. yüzyıl ve sonrasında alınan kararların 21. yüzyılda dahi büyük ölçüde devam etmekte olmasıdır. 16. yüzyıl sonrasında neredeyse tüm durumlarda Başta Hz. Ömer'in verdiği haklar üzere Yavuz Sultan Selim'in bölgede sağladığı mevcut durum referans gösterilmiş ve gayrimüslimlerin kendi aralarındaki çatışmalar bu yolla çözüme kavuşturulmuştur. Kısacası, Hristiyanlar için dini bir merkez olarak görülmekte olan Kamame Kilisesi için geliştirilmiş olan yönetim şekli Kudüs'teki Osmanlı mirasının açık bir göstergesi olmuştur (Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019, s. 41). Zira Osmanlı Kudüs'ün sadece Müslümanlar için değil diğer kitap ehli olanlar için de önemini farkında olmuştur. Şehrin kutsiyetinin Müslümanların tekelinde olmadığı fikri ile hareket etmiştir. Diğer dini inanışlara da abu açıdan saygılı davranmıştır. Bu da İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde var olan düşünce ve din özgürlüğünün varlığı ve uygulanması hususunda Osmanlı Devleti'nin hassasiyetini göstermektedir.

4. SONUÇ

16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nden günümüze kalan belgelerde Müslüman halkın devlet içerisinde reyanın temel unsuru kabul edildiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde Müslümanlar ülkedeki yönetim işlerini üstlenmiştir. Osmanlı'da bulunan azınlıklar da incelenen dönem içerisinde, asli unsur olmamakla birlikte dünyadaki diğer birçok ülkelere kıyasla insanî koşullarda yaşayabilmişlerdir. Öncelikle bahsedilen tarihte Osmanlı Devleti'nin Kudüs şehrinde azınlık konumundaki insanlara yönelik bir zulüm, toplu cezalandırma gibi insan hak ve özgürlüklerine aykırı bir veri görülmemektedir. Hıristiyan ve Yahudiler zimmi halk konumunda yaşamışlar ve insani hak ve özgürlüklere sahip olmuşlardır. İmparatorluk içerisinde ekonomik, sosyal, hukukî ve dinî anlamda bağımsız bir şekilde hareket edebilmişlerdir. Hak ve özgürlükler konusuna modern insan hakları algısı ile bakıldığında 16. Yüzyıl süresince verilen özgürlüklerin yeterli olup olmadığı tartışılabilir. Fakat tüm belgelere bakıldığında Osmanlıların bir nevi mirasçısı oldukları Türk-İslâm medeniyetinin değerlerine bağlı kaldıkları ve bu değerler ışığında insan hak ve özgürlüklerini bölgede uygulamada tarihi bir örnek sunmuş oldukları kabul edilebilir.

İnsan hakları sancılı bir süreçten sonra tüm dünyada yer bulan bir kavram olmuştur. Hal böyleyken ve bugün dahi bu kavramı tam yaşatmak mümkün değilken 16. yüzyıl şartları içerisinde ve Kudüs gibi çatışmalara açık bir alanda insan haklarının uygulanır olması ilk etapta imkânsız gibi gelmektedir. Fakat delillere bakıldığında insan hakları olarak kabul edilen kavram ve uygulamaların 16. yüzyılda varlığını görmekteyiz. Bu sonuçta İslam inancı temel alınarak Türk devlet geleneği ile düzenlenmiş kanun ve kaidelerin önemi büyüktür. Güçlü merkezi otorite ile kanunlar uygulanabilmiş ve bölge halkı özgür ve güvenli bir yaşama ulaştırılmıştır. Özellikle yönetim kadrosunun meselelere bakışı ve olayları çözümlene biçiminde adalet, eşitlik, güvenlik ve huzuru sağlama amacı açıkça görülmektedir.

Semavi din mensuplarının önemseddiği Kudüs ve dünya üzerindeki birçok başka şehirler ve ülkeler günümüzde barış ve huzurun tesis edilemediği dolayısıyla insan haklarının uygulanmadığı alanlar olmuştur. Tüm dünyanın bilhassa da Kudüs'ün barış içerisinde olması ve insan hak ve özgürlüklerinin uygulandığı beldeler olması insanların memnuniyet duyacağı bir durumdur. Barış ve huzuru sağlayabilmek için Kudüs'te tarihi süreç içerisinde gerçekten barışı yaşatabilmiş, şehrin temel prensiplerini koruyabilmiş ve dinamiklerini canlı tutabilmiş olan Türk İslam geleneği ile şekillenmiş Osmanlı uygulamalarına bakmak gerekir. Osmanlı'nın dört yüz yıl boyunca burada barışı nasıl sağladığını inceleyerek dersler çıkarmak ile Kudüs ve başka sıkıntılı bölgelerde barışçıl politikalar oluşturmak imkân dâhilindedir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA):

(TT.d.) (Tapu Tahrir Defterleri) 427, 1015, 289
(A.DVN.MHM.d.) Mühimme Defterleri 5, 6, 9, 12, 22, 28, 34, 36, 46, 51.
(A.DVNSKLS.d.) Kilise Defterleri 8, 9, 10.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.) :

(TT.d.) (Tapu Tahrir Defterleri) 112, 178.

ÇALIŞMALAR

ASALİ, K. J. (1989). *Jerusalem Under The Ottomans. Jerusalem In History.* (Ed.) Kamil Jamil Asali. England.

AFYONCU, E. (2013). *Sahte Mesih; Sabatay Sevi ve Yahudiler.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

AKTÜRK, Ş. (2009). Osmanlı Devleti'nde Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi. *Doğu Batı*, 51, s.133-159.

AKYÜZ, G. (2006). *Kudüs Ziyareti.* İstanbul.

ARMSTRONG, K. (2021). *Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir Üç Semavi Din.* Çev., İrem Sağlamer. İstanbul.

ANDREASYAN, H. D. (1964). *Polonyalı Sımeon'un Seyahatnamesi 1608-1619.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ASLAN, G. (2000). İnsan Hakları. *TDVİA*, 22: 327-330. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

ATAY, F. R. (1943). *Zeytindağı.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

AVCI, Y. ve Yazıcı Özdemir, (2019). Ö. Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15 (29).

AVŞİN GÜNEŞ, G. (2015). Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, I (2): 1-30.

BAKHİT M. A. ve Al-Sawariyyah N. R. (2005). *The Detailed Defter of The Liwa' (District) of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. 427 932 A.H / 1525-26-934 A. H/ 1527-28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation.* Amman: Al-Furgân Islamic Heritage Foundation.

BERNARD, L. (1984). *The Jews Of Islam, New Jersey:* Princeton University Press.

BOZKURT, G. (1993). "Osmanlı-Yahudi İlişkileri." *Bellekten*, 57(219): 539-564.

- BÜNYAMİN, E. (2012). “Vedâ Hutbesi.” *TDVİA*. 42. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- BÜNYAMİN, E. (2017). “Bir Vakıf Şehri Kudüs.” *Vakıf ve Toplum Dergisi*, 5.
- CENGİZ, B. ve Mert, R. (2017) Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 17(2).
- COHEN, A. (1989). *Economic Life in Ottoman Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CONDER COL, C. R. (1909). *The City Of Jerusalem*, London: Hazel Watson And Viney Ld.
- ÇİFTÇİ, M.E. (2020). Hadislerde Kudüs ve Mescid-i Aksa. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 20 (3).
- DAM, H. ve Karataş, M. (2014). Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2): 48-75.
- DEMİRKENT, I. (1996). Haçlılar. *TDVİA*, XIV. İstanbul.
- DERNSCHWAM, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen. Mersin: Kültür Bakanlığı Dünya Edebiyatı.
- DEVELLİOĞLU, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi yayınları.
- DOLU, A. (2017). Osmanlı Hâkimiyetinden İsrail İşgaline: Kudüs'ün Gönüllü Sakinleri. *TYB Akademi*. 21: 47-64.
- DÜZDAĞ, M. E. (1983). *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. yüzyıl Türk Hayatı*. İstanbul.
- DÜZENLİ, P. (2015). *Osmanlılarda Hukuk Ve Toplum Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar Osmanlı Şeyhülislamlık Kurumu*. İstanbul: Klasik Yayınlar.
- EVLİYA ÇELEBİ, (2017). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 9. Kitap*. (Der.) Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FRAŞERLİ, M. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı hâzırası)*. (Haz.) Fahrettin Tızlak. Isparta.
- FULCHERIUS, C. (2009). *Kutsal Toprakları Kurtarmak. Kudüs Seferi*. (Çev.) İlcan Bihter Barlas. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜNEŞ, M. (2017). Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler. *Journal of History and Future*, 3(3): 12-27.
- HOPPE, L. J. (2009). The Church of the Nativity: The Shrine to the Prince of Peace. *The Bible Today*, XLVII: 34-347.
- HÜRMENT, F. R. (1993). *Mehmet Tevfik Biren'nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları I*. İstanbul.

IHJR, (2011). Sacred Sites In The Holy Land: Historical And Religious Perspective. *The Institute for Historical Justice and Reconciliation*.

İNALCIK, H. (1988). İnalçık, Halil, Osmanlı Devleti'nin Yükselişi, Fatih Sultan Mehmed, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul, c. I, s. 301-314.

İNALCIK, H. (2010). VI. Separdic Jews in the Ottoman Empire. *From Empire to Republic Essays on Ottoman and Turkish Social History*, New Jersey: Gorgias Press.

KENANOĞLU, M. (2004). *Osmanlı Millet Sistemi / Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul.

KESKİN, M. (2011). Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışıyla Münasebeti. *Türk Yurdu*, 100(85).

KILIÇ, S. ve Satış, İ. (2011). Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemâatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmalar. *History Studies*, 3(3).

LAMB, H. (2010). *Haçlı Seferleri Demir Adamlar Ve Azizler*. (Çev.) Gaye Özcan. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık.

LEHMANN, M. B. (2005). *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Indianapolis: Indiana University Press.

GÜRKAYNAK, M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Miletî, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Y.*, 9 (2), s. 275-282.

HARMAN, Ö.F. "KUDÜS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus> (05.08.2023).

ÖKSÜZ, M. (2016). Şam Eyaletinin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

ÖKSÜZ, M. (2018). XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti. *Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 9-31.

ÖZCAN, A. T. (2010). Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporu. *Bellekten*, LXXI (270): 369-388.

PEDERSEN, K. S. (2003). Pilgrims and Ascetics From Africa: The Ethiopian Church and Community of Jerusalem. Anthony O'mahony. (Der.) içinde, *The Christian Communities of Jerusalem and the Holy Land, Studies in History, Religion and Politics*. Cardiff: University of Wales Press.

PERİ, O. (2001). *Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*. Boston.

RECEP, Ş. (2000). İnsan Hakları. *TDVİA*, 22. s. 327-330. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

SATIŞ, İ. ve Ceyhan, M. (2014). Kudüs'teki Rum Cemâatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri (13 Belge İle Birlikte), *Belgeler*, XXXIII(37). Ankara.

SÖYLEMEZ, M. M. (2016). Kudüs Ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2): 33-35.

STEİH, A. (2016). Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII: Yüzyılın İlk Yarı). (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

ŞENER, A. (2010). Osmanlı Devleti'nde Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi. *Doğu Batı*, 51. s. 133-159. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

ŞENTÜRK, R. (2000). İnsan Hakları, TDV İslam Ansiklopedisi, 22. s. 327-2230.

ŞIK, Ö. (2020). Hadislerde Giyim Kuşamla İlgili Temel İlkeler Ve Uyarıları. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

TAŞKIN, Ü. (2011). *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu araştırmaları Merkezi Yayınları.

YILDIRIM, F. (2021). Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31(1) s. 495-514.

YONAH, M.A. ve Gibson, S. (2007). Jerusalem. *Encyclopedia Judaica*, V11, s. 144-147.

ZE'EVİ, D. (2000). *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. (S. Çağlayan Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

<https://www.internethaber.com/din-adamlari-birbirine-girdi-137819h.htm>. Görülme Tarihi, 13.01.2021.

<https://m.sabah.com.tr/dunya/milat-kilisesinde-papazlar-arasında-yer-kavgası-2099301>. Görülme Tarihi, 18. 11. 2011.

ⁱ Padişahların kullandıkları lakap ve unvanlarla alakalı detaylı bilgi için bkz. Keskin, M. (2011). "Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışıyla Münasebeti". *Türk Yurdu*, 100(285).

ⁱⁱ Safed ve civarına Yahudi göçü hakkında detaylı bilgiler için bkz. Taşkın, Ü. (2011) *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu araştırmaları Merkezi Yayınları; Bakhit M. A. ve Al-Sawariyyah N. R. (2005), *The Detailed Defter of The Liwa' (District) of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. 427 932 A.H / 1525-26-934 A. H/ 1527-28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation*, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation. Amman.

ⁱⁱⁱ Safed ve civarına Yahudi göçü hakkında detaylı bilgiler için bkz. Taşkın, Ü. (2011) *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu araştırmaları Merkezi Yayınları; Bakhit M. A. ve Al-Sawariyyah N. R. (2005), *The Detailed Defter of The Liwa' (District) of Noble Jerusalem Tapu Defter: No. 427 932 A.H / 1525-26-934 A. H/ 1527-28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Acritical and Annotative Study of The Ottoman Text With Arabic Translation*, Al-Furgân Islamic Heritage Fondation. Amman.

^{iv} Mücerred: Bekâr. Devellioğlu F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi yayınları. 704.

^v Bkz. COA, KKD No:8; COA, KKD No:9; COA, KKD No:10.

^{vi} Şemle: Arapların Baş Örtüsü; Kıldan Yapılmış Örtü; Sarık. Devellioğlu F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi yayınları. 988.